

Σημειώσεις μαθήματος 14.05.2020

Αντώνης Χατζημουσής

Καντ

4^η διάλεξη

Όταν σηκώνεται η αυλαία για το πρώτο μέρος της *Κριτικής του καθαρού λόγου*, ο Καντ ξεκινά τονίζοντας την αισθητηριακή παθητικότητά μας και, ειδικότερα, ότι ο δικός μας τρόπος να ερχόμαστε σε γνωσιακή επαφή με ατομικά πράγματα είναι μέσω των αισθητηριακής εποπτείας.

«Με όποιον τρόπο και με όποια μέσα και αν αναφέρεται μια γνώση [cognition / Erkenntnis] σε αντικείμενα, οπωσδήποτε ο τρόπος με τον οποίον αναφέρεται άμεσα σε αυτά και προς τον οποίο αποσκοπεί κάθε νοητική ενέργεια [thought/Denken] που χρησιμεύει ως μέσο, αυτός είναι η εποπτεία [intuition / Anschauung]: αλλά αυτή η εποπτεία συμβαίνει μόνον, εφόσον το αντικείμενο μας είναι δεδομένο [given / gegeben]. Αυτό πάλι είναι δυνατό, τουλάχιστο για μας τους ανθρώπους, μόνο εφόσον το αντικείμενο προσβάλλει κατά κάποιο τρόπο το πνεύμα μας [mind / Gemüt]. Η ικανότητα (δεκτικότητα) [capacity (receptivity) / Fähigkeit, (Rezeptivität)] να προσλαμβάνουμε παραστάσεις [representations / Vorstellungen] ανάλογα με το πώς πάσχουμε από τα αντικείμενα ονομάζεται αισθητικότητα [sensitivity / Sinnlichkeit]. Δεδομένα λοιπόν μας είναι τα αντικείμενα μέσω της αισθητικότητας και μόνον αυτή μας προσπορίζει εποπτείες. αλλά νοητά [thought / gedacht] γίνονται τα αντικείμενα μέσω της νόησης [understanding / Verstand] και από αυτήν πηγάζουν έννοιες [concepts / Begriffe]. Κάθε νοητική ενέργεια όμως πρέπει είτε απευθείας (άμεσα) είτε με πλάγιο τρόπο (έμμεσα) να αναφέρεται τελικά, μέσω ορισμένων γνωρισμάτων, σε εποπτείες και κατά συνέπεια για μας τους ανθρώπους στην αισθητικότητά μας, γιατί κανέναν αντικείμενο δεν μπορεί να μας είναι δεδομένο με κανένα άλλο τρόπο.» (A19/B33)

Ακολουθεί ένα πλήθος λεκτικών διακρίσεων: η *αίσθηση* ή το *αίσθημα* (sensation / Empfindung) είναι το αποτέλεσμα που προκαλεί ένα αντικείμενο στην ικανότητα μας για αναπαράσταση (representation / Vorstellung) εφόσον επηρεαζόμαστε από αυτό το αντικείμενο· μια εμπειρική εποπτεία είναι η εποπτεία που σχετίζεται με ένα αντικείμενο μέσω της αίσθησης· και το ακαθόριστο αντικείμενο μιας εμπειρικής εποπτείας είναι η *εμφάνιση* ή το *φαινόμενο* (appearance / Erscheinung). {το καθορισμένο αντικείμενο, που υπόκειται σε κατηγορίες, ονομάζεται Phaenomen /phenomenon / φαινόμενο}.

Στην «Υπερβατολογική Αισθητική», ο Καντ μας προτείνει να:

«απομονώσουμε πρώτα την αισθητικότητα αφαιρώντας από αυτή καθετί που νοεί η διάνοια διαμέσου των εννοιών της, έτσι που να μην απομένει τίποτε άλλο παρά μονάχα η εμπειρική εποπτεία. Έπειτα θα αποχωρίσουμε πάλι από αυτήν ό,τι ανήκει στο αίσθημα, με σκοπό να μην απομένει τίποτε άλλο πάρα μονάχα καθαρή εποπτεία [pure intuition / reine Anschauung] και η ψιλή μορφή [the mere form / die bloße Form] των φαινομένων, που είναι το μόνο που μπορεί να προσπορίσει η a priori αισθητικότητα.» (A22/B36).

Νωρίτερα μας είχε πει ότι:

«ύλη [matter / Materie] του φαινομένου ονομάζω εκείνο που αντιστοιχεί στο αίσθημα», ενώ «ό,τι συντελεί, ώστε το πολλαπλό [manifold / Mannigfaltige] ενός φαινομένου να μπορεί να συντάσσεται σύμφωνα με ορισμένες σχέσεις, το ονομάζω μορφή [form / Form] του φαινομένου» (A20/B34).

Η γενικότατη ιδέα ενός αντικείμενου της εμπειρικής εποπτείας ονομάζεται από τον Καντ φαινόμενο. Αρχικά, θα είναι χρήσιμο να σκεφτούμε τα καντιανά «φαινόμενα» ως το είδος των πραγμάτων που συναντούμε στην εμπειρία μας. Κατά συνέπεια, ο όρος «εξωτερικό φαινόμενο», είναι περίπου ισοδύναμος με τον καθημερινό μας όρο «φυσικό αντικείμενο», ενώ τα «φαινόμενα» γενικά περιλαμβάνουν και τον εμπειρικό εαυτό μας, δηλαδή τις εσωτερικές καταστάσεις μας καθώς είναι εμπειρικά προσβάσιμες σε εμάς μέσω της «ενδοσκόπησης».

Η γενική ιδέα είναι ότι τα φαινόμενα προκαλούν μέσα μας παθητικές νοητικές καταστάσεις, τα «αισθήματα», τα οποία κατόπιν επεξεργασίας γίνονται ενικές παραστάσεις στοιχείων στον χώρο και τον χρόνο, δηλαδή «εποπτείες».

Τέλος, ας προσέξουμε την αμφισημία μεταξύ ενεργήματος και αποτελέσματος που εμπεριέχεται στους όρους «αίσθηση» (Empfindung), «παραστάση» (Vorstellung), και «εποπτεία» (Anschauung).

Μια *Vorstellung* μπορεί να είναι είτε το ενέργημα ενός στοιχείου που *παρουσιάζει* κάτι, ή το *παρουσιαζόμενο* αντικείμενο

μια *Anschauung* μπορεί να είναι είτε το ενέργημα του *εποπτεύειν*, είτε το *εποπτευόμενο* αντικείμενο.

Όπως έχουμε δει, ήταν δύσκολο για τον Χιουμ να διακρίνει τα ενεργήματα από τα περιεχόμενά τους, και κατά συνέπεια συχνά χρησιμοποιούσε εναλλακτικά τον όρο «αντίληψη» με τον όρο «αντικείμενο».

Αντιθέτως, ο Καντ είναι σαφής ως προς αυτή την διάκριση, αν και συνεχίζει να χρησιμοποιεί το παραδοσιακό και επικίνδυνα αμφίσημο λεξιλόγιο

Χώρος, η μορφή της εξωτερικής αίσθησης

Σκεφτείτε μια συνάντηση με έναν μικρό ροζ κύβο από πάγο [pink ice cube]. Το καντιανό νοερό πείραμα της «διπλής αφαίρεσης» μας προσκαλεί να αφαιρέσουμε από την εμπειρική εποπτεία αυτού του κύβου πρώτα «ό,τι νοεί η νόηση [η διάνοια] ως προς αυτό, δηλ. ουσία, δύναμη, διαιρετότητα κλπ.» και κατόπιν «αυτό που ανήκει στο αίσθημα, όπως λ.χ. το αδιαχώρητο, το σκληρό, το χρώμα κλπ.» (A20-1/B35)

Η έννοια του πάγου είναι η έννοια μιας επιμέρους υπόστασης που έχει ορισμένες αιτιακές δυνάμεις, και συνεπώς αφαιρείται στο πρώτο στάδιο. Το δεύτερο στάδιο απαλείφει συγκεκριμένα αισθητηριακά περιεχόμενα όπως η ψυχρότητα και το ροζ. Ο Καντ συμπεραίνει ότι εκείνο που απομένει είναι «έκταση και μορφή», μια κυβική περιοχή που αρχικά παρίστατο ότι είναι πλήρης με πάγο, κατόπιν με το ψυχρό και το ροζ, και τώρα είναι δίχως τίποτα, δηλ. «ο χώρος, που το σώμα (τώρα βέβαια αυτό εξαφανίστηκε ολότελα) κατελάμβανε» (B5).

Εκείνο που απομένει ο Καντ το ονομάζει «καθαρή μορφή της εποπτείας», ή, ισοδύναμα, «καθαρή εποπτεία».

Ο Καντ ξεκινά την αφήγησή του για τον χώρο με αυτό που ονομάζει «Μεταφυσική Έκθεση» της έννοιας του χώρου. Σήμερα θα το ονομάζαμε «εννοιολογική ανάλυση», η οποία αντιδιαστέλλεται με εκείνο που κατόπιν ονομάζεται «Υπερβατολογική Έκθεση» η οποία αφορά την *επιστημολογία* του χώρου. Κατ' αρχάς, δηλαδή, στην «Μεταφυσική Έκθεση», ο Καντ ασχολείται με την ικανότητά μας να *νοούμε* τον χώρο. {Είναι καίριας σημασίας, όμως, για το αφήγημα του Καντ ότι ο χώρος και ο χρόνος δεν είναι 'απλώς έννοιες', αλλά είναι άτομα, δίνονται δηλ. σε *εποπτείες*, σε ενικές παραστάσεις}

Αν κάποιος είναι αναπαραστατικός ρεαλιστής, όπως ήταν ο Λοκ, ακόμη κι αν νομίζει ότι ο χώρος έχει κάποιο μορφικό είναι [είναι κάποιου είδους οντότητα], θα έχει σοβαρή δυσκολία να εξηγήσει πώς γίνεται να έχουμε την έννοια του χώρου. Το πρόβλημα για τους εμπειριστές είναι ότι ο χώρος είναι *αιτιακά ανενεργός*. Ένας ροζ κύβος μπορεί ίσως να δρα πάνω μας ώστε να παράγει μια παράστασή του σε εμάς (μια καντιανή «εμπειρική εποπτεία»), αλλά ο χώρος που καταλαμβάνεται από τον ροζ κύβο δεν μπορεί κατά παρόμοιο τρόπο να παράγει μια παράστασή του σε εμάς (μια καντιανή «καθαρή εποπτεία»). Η λύση του Λοκ ήταν να υποστηρίξει ότι τα υλικά αντικείμενα προκαλούν αιτιακά όχι μόνο αισθητηριακές εντυπώσεις αυτών των ίδιων, αλλά και παραστάσεις των *επιμέρους πραγματώσεων* των εννοιών βασικών χωρικών στοιχείων (δηλ. να παράγουν καθορισμένα σχήματα και μεγέθη, καθορίσιμες σχέσεις κατεύθυνσης, γειννίαςης, ή απόστασης, κλπ.). Από αυτά τα στοιχεία μπορούμε να προβούμε στις σύνθετες έννοιες των χωρικών στοιχείων, και αυτές με τη σειρά τους δραστηριοποιούνται ώστε να σχηματίσουν την έννοια του *χώρου*.

Ο Καντ εξηγεί με επιχειρήματα ότι αυτού του είδους η θεώρηση δεν μπορεί να είναι σωστή. «Ο χώρος δεν είναι έννοια εμπειρική που προήλθε κατ' αφαίρεση από εξωτερικές εμπειρίες» (A23/B38).

Δεν μπορείς να μεταβείς στην έννοια του χώρου σωρεύοντας απλώς έννοιες χωρικών στοιχείων. Οι έννοιες των χωρικών στοιχείων είναι δομημένες με *συστηματικό τρόπο*, και το κεντρικό σημείο αυτής της συστηματικότητας είναι η έννοια ενός τρισδιάστατου χωρικού συνεχούς. Με άλλα λόγια, η συστηματική δομή του συνόλου των εννοιών των χωρικών στοιχείων προϋποθέτει την έννοια του ενιαίου ατόμου: του χώρου. Δεν είναι δυνατό για κάποιον να σκεφτεί ένα σημείο, μια γραμμή, ένα πεδίο, ή ένα στερεό, παρά μόνο ως ένα σημείο, μία γραμμή, ένα πεδίο, ή ένα στερεό *στον χώρο*. Το να έχει όμως κάτι μια θέση στον χώρο σημαίνει ότι είναι σε έναν τόπο και όχι σε κάποιον άλλο, και συνεπώς ολόκληρος ο χώρος υπονοείται σε κάθε χωρική εμπειρία.

Επιπλέον, η χωρικότητα δεν είναι ένα προαιρετικό στοιχείο της εξωτερικής εμπειρίας μας. Δεν μπορούμε να έχουμε παράσταση εξωτερικών πραγμάτων (πραγμάτων διακριτών από εμάς) χωρίς χώρο, και «δεν μπορεί να σχηματίσει κανένας ποτέ παράσταση του ότι δεν υπάρχει χώρος» (A24/B38).

Εν αντιθέσει με ό,τι υποστηρίζει ο Χιουμ, δεν θα μπορούσε να υπάρχει ένας «κόσμος» που θα αποτελέιτο από μια παράσταση μιας κόκκινης κουκίδας και από τίποτε άλλο. Ακόμη και μία κόκκινη κουκίδα θα πρέπει να παρασταθεί ως εντός ενός χωρικού (και χρονικού) κόσμου ο οποίος, για να το πούμε έτσι, είναι ήδη σχεδιαγραμμένος, έστω εντελώς ασαφώς και σχηματικά, και ο οποίος δεν μπορεί ποτέ να πληρούται εντελώς. Το θεμελιώδες θέμα, συνεπώς, των δύο πρώτων καντιανών επιχειρημάτων είναι ότι η παράσταση του χώρου ισχύει καθολικά και αναγκαία για την εξωτερική εμπειρία, και ως εκ τούτου είναι *a priori*.

«Ο χώρος είναι μια αναγκαία *a priori* παράσταση που υπόκειται ως βάση σε όλες τις εξωτερικές εποπτείες.» (A24/B38)

Το θεμελιώδες θέμα του τρίτου και του τέταρτου επιχειρήματος είναι ότι η παράσταση του χώρου είναι μια ενική *εποπτεία*. «Ο χώρος δεν μια *λογική* [*discursiv*] ή, όπως λένε, καθολική έννοια σχέσεων των πραγμάτων γενικά, αλλά καθαρή εποπτεία.» (A25/B39)

Υπάρχει μόνο ένας χώρος – «αν μιλάμε για πολλούς χώρους, τότε δεν εννοούμε μ' αυτό τίποτε άλλο παρά μονάχα μέρη ενός και του αυτού μοναδικού χώρου» (A25/B39) - και η έννοια του χώρου είναι βασική. Δεν πρόκειται, δηλαδή, για μια παράσταση όπως «το X», ή για μια «οριστική περιγραφή» που μεσολαβείται από την έννοια ενός είδους πράγματος. Ως εκ τούτου, δεν είναι «διαλογική» υπό την έννοια ότι δεν περιέχει το είδος εσωτερικής εννοιολογικής συνθετότητας που θα καθιστούσε δυνατόν οι προτάσεις της γεωμετρίας, λόγου χάριν, να είναι κατ' αρχήν αναλύσιμες προτάσεις του τύπου «Κάθε AB είναι A» (όπως θεωρούσε ο Λάμπνιτς). {πβλ. την καντιανή διαφορά Λογικής (αναλυτική) από τη Γεωμετρία (συνθετική)}

Αφετέρου, εφόσον μπορούμε να νοήσουμε με συνοχή έναν άδειο χώρο, η έννοια του χώρου δεν είναι η έννοια ενός χαρακτηριστικού (μιας ποιότητας ή μιας σχέσης), που είναι απαραίτητο να εμφανίζεται ώστε να είναι παρόν. Η έννοια του *χώρου* δεν είναι η έννοια που έχει κάτι το οποίο χαρακτηρίζει τα πράγματα-στον-χώρο.

Η έννοια του χώρου είναι η έννοια ενός ατόμου. Είτε εξετασθεί εν σχέσει με τα περιεχόμενά του είτε εν σχέσει με τα μέρη του, ο χώρος είναι ουσιαστικά ένας κατ' αντιδιαστολή με τα πολλά, αλλά αυτή η αντίθεση ενός-πολλών δεν είναι η αντίθεση μεταξύ ενός χαρακτηριστικού και των επιμέρους πραγματώσεων του (που εκδηλώνουν αυτό το χαρακτηριστικό), ή μιας έννοιας και των καθέκαστων περιπτώσεών της (που υπάγονται σε αυτή την έννοια). Τα πολλά εξωτερικά αντικείμενα και τα (απείρως) πολλά μέρη του χώρου (οι χωρικές τοποθεσίες) δεν εκδηλώνουν το τι είναι ο χώρος, ούτε *υπάγονται* σε αυτόν, αλλά είναι *μέσα* σε αυτόν.

«Άρα η πρωταρχική παράσταση του χώρου είναι a priori εποπτεία και όχι έννοια.» (B40)

Τέλος, το θεμελιώδες θέμα της Υπερβατολογικής Έκθεσης της έννοια του χώρου είναι να τονίσει ότι η γεωμετρία, αν και συνίσταται σε ένα σώμα καθολικών και αναγκαίων αληθειών, είναι *διευρύνουσα επιστήμη*, δηλαδή οι προτάσεις της γεωμετρίας δεν είναι αναλυτικές αλλά συνθετικές. Το γεγονός αυτό είναι ιδιαίτερα σημαντικό για την παρούσα συζήτηση διότι, σύμφωνα με την καντιανή άποψη, εκείνο που αφορά η γεωμετρία είναι ο ενιαίος ατομικός χώρος. «Η Γεωμετρία είναι μια επιστήμη που καθορίζει τις ιδιότητες του χώρου συνθετικά και όμως a priori.» (B40)

Για να φέρουμε μερικά παραδείγματα, καμία ανάλυση των εννοιών του σημείου, ή της ευθείας γραμμής, ή του τριγώνου, ή της καθέτου, ή της άθροισης, δεν επαρκεί για να εδραιώσει ότι πάντα μπορεί κανείς να χαράξει μια γραμμή κάθετη προς δύο κάθετες γραμμές (δηλ. ότι ο χώρος έχει τρεις διαστάσεις), ή ότι μόνο μία ευθεία γραμμή διέρχεται από δύο σημεία, ή ότι δύο ευθείες γραμμές δεν μπορούν να περικλείσουν μια περιοχή, ή ότι το άθροισμα των εσωτερικών γωνιών ενός τριγώνου ισούται με δύο ορθές γωνίες (πβλ. A47–8/B65).

Όμως όλοι αυτοί οι ισχυρισμοί της γεωμετρίας δεν είναι εμπειρικοί, διότι «ό,τι προσπορίζεται από την εμπειρία έχει πάντα μόνο συγκριτική καθολικότητα, δηλαδή μέσω επαγωγής» (A25), ενώ «οι γεωμετρικές προτάσεις είναι όλες τους αποδεικτικές, δηλ. δεμένες με τη συνείδηση της αναγκαιότητάς τους» (B41), βλ. επίσης A48/B65).

Συνεπώς, η επιστήμη του χώρου είναι ο τόπος των συνθετικών a priori κρίσεων, και κάθε θεωρία για το τι *είναι* ο χώρος, θα πρέπει να δείξει πώς είναι αυτό δυνατόν. Τι *είναι* λοιπόν ο χώρος;

***

Δύο θεωρίες ήταν διαθέσιμες την εποχή του Καντ. Σύμφωνα με την νευτώνεια θεωρία, ο χώρος –και παρομοίως ο χρόνος – είναι ενός είδους οιωρεί-υπόσταση, ένα «δοχείο» για τα όσα συμβαίνουν στον κόσμο. Οι υπερασπιστές αυτής της θεωρίας του απόλυτου χώρου (και χρόνου), κατά την άποψη του Καντ: «θα πρέπει αναγκαστικά να δεχτούν δύο αιώνια και άπειρα αυθυπόστατα μη όντα [Undige / no-things] (χώρο και χρόνο) που υπάρχουν (χωρίς ωστόσο να είναι κατιτί πραγματικό) μόνο για να συμπεριλαμβάνουν εντός τους την ολότητα του πραγματικού.» (A39/B56)

Κατ' αντιδιαστολή, σύμφωνα με την θεωρία του Λάιμπνιτς, ο χώρος (και παρομοίως ο χρόνος) φαίνεται να είναι ένα σύνολο γνωρισμάτων των φυσικών αντικειμένων. Εξαρτάται από αντικείμενα με τον τρόπο που οι σχέσεις εξαρτώνται από τους όρους τους – διαγράψτε τα αντικείμενα, και ο χώρος παύει να υπάρχει. Οι υποστηρικτές του Λάιμπνιτς αντιλαμβάνονταν τον χώρο ως μια οικογένεια. Η ύπαρξη μιας οικογένειας εξαρτάται από την ύπαρξη σχέσεων («πατέρας του/της», «μητέρα του/της», «αδελφός του/της», «αδελφή του/της») μεταξύ ατομικών προσώπων. Διαγράψτε τα πρόσωπα, και η οικογένεια παύει να υπάρχει. Οι υπερασπιστές αυτής της *σχεσιακής* θεωρίας του χώρου (και του χρόνου), υποστηρίζουν ότι «ο χώρος και ο χρόνος αποτελούν σχέσεις των φαινομένων (κατά παράθεση ή διαδοχή) προερχόμενες κατ' αφαίρεση από την εμπειρία, μολονότι συγκεκριμένα παραστατές στον χωρισμό τους από αυτήν» (A40/B56–7).

Είναι σαφές ότι αν ο Καντ θέλει να είναι συνεπής με την οπτική του δεν δύναται να υιοθετήσει καμία από τις δύο αυτές θεωρίες. Το πρόβλημα με την νευτώνεια θεωρία είναι ουσιαστικά ότι ένας οιωνεί-υποστασιακός χώρος δεν θα *αποτελείτο* από τίποτα. Εφόσον η εποπτεία μας είναι αισθητηριακή, αν ο χώρος ήταν μια τέτοια οιωνεί-υπόσταση (ένα *Unding*), θα μπορούσε να δίνεται σε εμάς στην εμπειρία μόνο ως ένα αισθητηριακό περιεχόμενο. Όπως έχουμε δει, όμως, οδηγούμαστε στην καθαρή εποπτεία του χώρου μέσω ακριβώς του να «απαλείφουμε» (νοητικά) κάθε αισθητηριακό περιεχόμενο, ενώ δεν γίνεται κατ' αυτόν τον τρόπο να «απαλείψουμε» τον χώρο από οποιαδήποτε εξωτερική εποπτεία. Ο χώρος δεν είναι μέρος του περιεχομένου (της «ύλης») οποιασδήποτε εποπτείας, αλλά κάτι ανεξάρτητο από τέτοια περιεχόμενα ως προς το ότι ο χώρος δεν προκαλεί αιτιακά κάποια παράσταση.

Το θεμελιώδες πρόβλημα, από την άλλη πλευρά, με την *παραδεδομένη* σχεσιακή θεωρία του Λάιμπνιτς είναι ότι δεν μπορεί να εξηγήσει την δυνατότητα των συνθετικών a priori γεωμετρικών προτάσεων: «οι εμπειρικές έννοιες, καθώς επίσης εκείνο πάνω στο οποίο αυτές στηρίζονται, δηλ. η εμπειρική εποπτεία, δεν μπορούν να μας προσπορίσουν καμιά συνθετική πρόταση παρά μόνο μια τέτοια, που είναι πάλι καθαρά εμπειρική, δηλ. πρόταση εμπειρίας, άρα κάτι που δεν μπορεί ποτέ να περιέχει αναγκαιότητα και απόλυτη καθολικότητα, πράγμα όμως που αποτελεί χαρακτηριστικό όλων των προτάσεων της γεωμετρίας.» (A47/B64)

Ωστόσο, εφόσον οι γεωμετρικές προτάσεις, αν και a priori, δεν είναι αναλυτικές, όταν σχηματίζετε τις συναφείς συνθετικές νοήσεις, «είστε αναγκασμένοι να καταφύγετε στην εποπτεία» (A47/B65). Εφόσον όμως μια τέτοια εποπτεία δεν μπορεί να είναι εμπειρική, «οφείλετε να δείτε το αντικείμενό σας a priori στην εποπτεία και πάνω σε αυτό να στηρίζετε τη συνθετική πρότασή σας.» (A48/B65). Κατά συνέπεια, η εποπτική παράσταση του χώρου θα πρέπει να είναι a priori, δηλ. να μην παράγεται από τα φαινόμενα («τα φυσικά αντικείμενα»), αλλά, ούτως ειπείν, από τον νου. Το συμπέρασμα του Καντ είναι ότι ο χώρος πρέπει να είναι η *μορφή* της *εξωτερικής* *αίσθησης*.

«Πώς μπορεί τώρα να ενοικεί στον νου μας μια εξωτερική εποπτεία, που προηγείται από τα αντικείμενα τα ίδια, και πώς μπορεί να προσδιορίζεται a priori η έννοια των αντικειμένων αυτών μέσα σ' αυτήν [την εξωτερική εποπτεία]; Είναι φανερό ότι αυτό δεν μπορεί να συμβεί παρά μονάχα εφόσον αυτή [η εξωτερική εποπτεία] έχει

την έδρα της μέσα στο υποκειμένο και συνιστά το μορφολογικό γνώρισμα του ίδιου [του υποκειμένου] να πάσχει από τα αντικείμενα και έτσι να αποκτά άμεση παράσταση, δηλ. εποπτεία από αυτά, άρα μονάχα ως μορφή της εξωτερικής αίσθησης γενικά.» (B41)

«Ο χώρος δεν είναι τίποτε άλλο παρά η μορφή όλων των φαινομένων των εξωτερικών αισθήσεων, δηλ. ο υποκειμενικός όρος της αισθητικότητας, που μόνο αυτός μας καθιστά δυνατή την εξωτερική εποπτεία.» (A26/B42)

«Αν λοιπόν ο χώρος (και ο χρόνος) δεν ήταν μια μορφή της εποπτείας σας, που περιέχει όρους *a priori* χάρη στους οποίους μονάχα είναι δυνατόν υπάρχουν για σας πράγματα ως αντικείμενα εξωτερικά, ενώ τα ίδια χωρίς αυτούς τους υποκειμενικούς όρους δεν είναι τίποτε καθ' εαυτά, δε θα μπορούσατε να καθορίσετε απολύτως τίποτε *a priori* και συνθετικά, σχετικά με αντικείμενα του εξωτερικού κόσμου.» (A48/B66)

Κατά την άποψη του Καντ, συνεπώς, η σχεσιακή θεωρία του Λάιμπνιτς είναι εν μέρει ορθή. Εφόσον ο χώρος είναι μια μορφή, και άρα ουσιαστικά συσχετίζεται με περιεχόμενα, αν και ο χώρος μπορεί να *νοηθεί* ως κενός από ύλη (από αισθητηριακά περιεχόμενα), ο χώρος δεν μπορεί να *είναι* κενός από ύλη. Αυτό όμως δεν συνεπάγεται, όπως εικάζει η θεωρία του Λάιμπνιτς, ότι η πραγματικότητα του χώρου συνίσταται εξολοκλήρου στις σχέσεις μεταξύ αντικειμένων εντός του χώρου. Αντιθέτως, «Αν αποδεσμευτούμε από τον υποκειμενικό όρο {την υποκειμενική συνθήκη}, που μόνο κάτω από αυτόν μπορούμε να αποκτήσουμε εξωτερική εποπτεία, δηλαδή [την ικανότητα] να πάσχουμε από τα αντικείμενα, τότε η παράσταση του χώρου δεν σημαίνει απολύτως τίποτε. Το κατηγορημα αυτό αποδίδεται στα πράγματα μόνο εφόσον αυτά εμφανίζονται σε μας, εφόσον δηλ. είναι αντικείμενα της αισθητικότητας.» (A26-7/B42-3).

Αυτή είναι η θέση της *υπερβατολογικής ιδεατότητας* του χώρου, «ότι δηλ. ο χώρος δεν είναι τίποτε από τη στιγμή που αφαιρούμε τον όρο της δυνατότητας κάθε εμπειρίας και τον δεχόμαστε ως κατιτί που υπόκειται ως βάση στα πράγματα καθ' εαυτά» (A28/B44).

Εκ πρώτης όψεως, η θέση αυτή πιθανόν να ξενίσει, και σύντομα θα την εξετάσουμε λεπτομερέστερα – όμως πρώτα χρειάζεται να πούμε δυο λόγια για την καντιανή θεώρηση του χρόνου.

***

Η καντιανή θεώρηση του χρόνου κινείται παράλληλα με τη θεώρηση του χώρου. Στη «Μεταφυσική Έκθεση» της έννοιας του χρόνου Ο Καντ επιχειρηματολογεί ότι, πρώτον, η παράσταση του χρόνου ισχύει καθολικά και αναγκαία για την εμπειρία, και άρα δεν προέρχεται από την εμπειρία αλλά δίνεται *a priori*, και, δεύτερον, ότι δεν είναι μια λογική ή γενική έννοια αλλά μια *εποπτεία*, μια ενική παράσταση [ο Καντ είναι σαν να θέλει να μας πει ότι έχουμε μια “αίσθηση” του χρόνου]

Εν ολίγοις, όπως ο χώρος, έτσι και ο χρόνος είναι αναγκαία μια ενιαία εποπτεία. (Αυτός είναι και ο λόγος που ο χρόνος δύναται να παρασταθεί χωρικά, μέσω μια ευθείας γραμμής της οποίας οι ιδιότητες είναι ισομορφικές με εκείνες του χρόνου «εκτός βέβαια από μία, ότι δηλ. τα μέρη της γραμμής υπάρχουν ταυτόχρονα, ενώ του χρόνου κάθε φορά διαδοχικά το ένα κατόπιν του άλλου» (A33/B50)

Η «Υπερβατολογική Έκθεση» της έννοιας του χρόνου : το θέμα της είναι ότι όπως ακριβώς υπάρχουν συνθετικές *a priori* αλήθειες που συγκροτούν μια επιστήμη του χώρου, την γεωμετρία, παρομοίως υπάρχουν συνθετικές *a priori* κρίσεις που συνιστούν, θα λέγαμε, μια επιστήμη του χρόνου, ας την ονομάσουμε «*a priori* χρονομετρία» - η επιστήμη αυτή περιλαμβάνει, λόγου χάριν, τη θέση ότι ο χρόνος έχει μία μόνο διάσταση, και ότι διαφορετικές χρονικές στιγμές δεν είναι ταυτόχρονες αλλά διαδοχικές (A31/B47).

Η θέση αυτή, μας λέει ο Καντ, είναι ιδιαίτερα σημαντική, διότι καθιστά κατανοητή την «δυνατότητα της μεταβολής, δηλ. μιας σύνδεσης αντιφατικά αντικείμενων κατηγορημάτων σε ένα και το αυτό αντικείμενο. Μόνο μέσα στον χρόνο είναι δυνατό να αποδοθούν σέ ένα πράγμα δύο αντιφατικά αντικείμενοι προσδιορισμοί, δηλ. διαδοχικά. Η δική μας έννοια του χρόνου λοιπόν εξηγεί τη δυνατότητα τόσων συνθετικών γνώσεων *a priori*, όσες εκθέτει και η γενική θεωρία της κίνησης που δεν είναι λίγο γόνιμη θεωρία.» (B48-9)

Ο Καντ, ακολουθώντας, συμπεραίνει ότι, όπως και ο χώρος, έτσι και ο χρόνος δεν είναι ούτε ένα (νευτώνειο) δοχείο ούτε μία (λαϊμπνίτσια) συλλογή εμπειρικών σχέσεων μεταξύ συμβάντων, αλλά η μορφή της εσωτερικής αίσθησης. «Ο χρόνος δεν είναι τίποτε άλλο παρά η μορφή [το είδος] της εσωτερικής αίσθησης, δηλαδή της εποπτείας του εαυτού μας και της εσωτερικής μας κατάστασης» (A33/B49)

Εφόσον η εσωτερική μας αίσθηση περιλαμβάνει τις παραστάσεις μας των «εξωτερικών πραγμάτων», προκύπτει ότι ο χρόνος είναι μια *a priori* συνθήκη ή «όρος» όλων των φαινομένων γενικά, η «άμεση συνθήκη της εσωτερικής εποπτείας και έμμεσα των εξωτερικών φαινομένων»:

«Αν μπορώ να πω *a priori*: όλα τα εξωτερικά φαινόμενα υπάρχουν στον χώρο και είναι *a priori* καθορισμένα σύμφωνα με τις σχέσεις χώρου, τότε, σύμφωνα με την αρχή της εσωτερικής αίσθησης, μπορώ να πω κατά τρόπο εντελώς γενικό: όλα τα φαινόμενα εν γένει, δηλ. όλα τα αντικείμενα των αισθήσεων, είναι εν χρόνω και υπόκεινται κατ' αναγκαιότητα σε σχέσεις χρόνου.» (A34/B51).

Τα όσα γράφει ο Καντ για την «εσωτερική αίσθηση» αφορούν τη γνώση του εαυτού μας ως ον το οποίο δεν είναι ένα αμιγώς έλλογο ον, δηλαδή ως όν που έχει βιωματική ιστορία. Το στοιχείο αυτό προσθέτει μια σημαντική διάσταση στην συνθετότητα της καντιανής αφήγησης.

Ας θυμηθούμε ότι ο Χιουμ ασπάζονταν τη θέση ότι η παράσταση μιας διαδοχής είναι μια διαδοχή παραστάσεων. Η χιουμιανή εικόνα της εμπειρίας ενός ανθρώπου που σηκώνει το χέρι του θα ήταν μια σειρά ακίνητων παραστάσεων. Κάθε στάδιο στην διαδοχή των παραστάσεων περιλαμβάνει τόσο μια «ζωηρή» εντύπωση του βραχίονα στον εκάστοτε στιγμιαίο χωροχρονικό προσανατολισμό του και αυξητικά «βραδέως εκπνέουσες παραστάσεις» προηγούμενων προσανατολισμών του βραχίονα. Ο βαθμός «αμυδρότητας» ή

«ζωηρότητας» αντιστοιχεί στον χρόνο που έχει παρέλθει μεταξύ της αρχικής εντύπωσης (που δίδεται στην οπτική αντίληψη) και των ακόλουθων ιδεών αυτή της εντύπωσης (που έχουν παρακρατηθεί και αναπαραχθεί στη βραχύβια μνήμη). Αυτό είναι που πρόδηλα καθιστά αυτή τη διαδοχή των παραστάσεων, την παράσταση μιας βιωμένης χρονικής διαδοχής, της θέσης του βραχίονα που αλλάζει, και όχι, λόγου χάριν, ενός βιώματος του να παρατηρείς διαδοχικά ότι κάθε ένας από τρεις όμοιους ανθρώπους δείχνει προς μια διαφορετική κατεύθυνση.

Ο Καντ, όμως, αντιλήφθηκε πολύ καθαρά ότι η χρονικότητα δεν μπορεί να είναι απλώς ζήτημα *αμυδρότητας* και *ζωηρότητας* (ή, οποιουδήποτε άλλου εμπειρικού στοιχείου των εντυπώσεων και των ιδεών). Υπάρχουν πολύ τρόποι να δημιουργήσουμε παρόμοιες διαδοχές παραστάσεων που δεν αναπαριστούν μια χρονική ακολουθία. Μπορούμε, λόγου χάριν, να φανταστούμε την ίδια ακολουθία εντυπώσεων σαν να προκύπτει από το ότι παρατηρούμε τα διάφορα μέρη ενός ινδουιστικού αγαλματίδιου με πολλά χέρια, που φωτίζονται εναλλακτικά.

Παρ' όλα αυτά, υπάρχει σίγουρα κάποια αλήθεια στην ιδέα ότι υφίστανται «βραδέως εκπνέουσες παραστάσεις» προηγούμενων σταδίων ή φάσεων της χρονικής διαδικασίας. Τα προηγούμενα στάδια της διαδικασίας πρέπει να αφήνουν ίχνη που είναι κατά κάποιο τρόπο διαφορετικά και αμοιβαίως σχετιζόμενα, με τρόπο που μας επιτρέπει να έχουμε συνείδηση μιας χρονικής ακολουθίας. Τα (μη-εννοιακά) αισθήματά μας, -- ο τρόπος με τον οποίο πάσχουμε διαδοχικά -- πρέπει να ίστανται σε ένα πεδίο σχέσεων οι οποίες είναι ανάλογες, κατά τον δέοντα τρόπο, με τις (εννοιακά) παραστατές χρονικές σχέσεις.

Ας ονομάσουμε τις σχέσεις μεταξύ των (μη-εννοιακών) αισθημάτων: «πρωτο-χρονικές-σχέσεις». Όταν σχηματίζουμε την παράσταση μιας ακολουθίας συμβάντων στον χρόνο, π.χ., «Πρώτα ήταν το x , κατόπιν το ψ , και μετά το ω », η παράσταση προκαλείται από ένα σύνολο *συνπαροντικών* αισθημάτων που βρίσκονται σε πρωτο-χρονικές-σχέσεις, και τα οποία αντιστοιχούν στις παραστάσεις x , ψ , και ω .

Το ίδιο ισχύει και για τις χωρικές σχέσεις. Τα (μη-εννοιακά) αισθήματά μας πρέπει επίσης να ίστανται σε ένα πεδίο σχέσεων --πρωτο-χωρικών-σχέσεων-- οι οποίες είναι κατά τον δέοντα τρόπο ανάλογες με τις (εννοιακά) παραστατές χωρικές σχέσεις. Όταν σχηματίζουμε την παράσταση μιας διάταξης αντικειμένων στον χώρο, λόγου χάριν ότι «Το x είναι κάτω από το ψ και αριστερά από το ω », η παράσταση προκαλείται από ένα σύνολο πρωτο-χωρικά-σχετιζόμενων αισθημάτων που αντιστοιχούν στις παραστάσεις x , ψ , και ω , μια παράσταση που προκύπτει από το ότι πάσχουμε από την δύναμη των πραγμάτων όπως είναι καθ' εαυτά.

Η καντιανή εικόνα των χωρο-χρονικών εμπειριών περιλαμβάνει τόσο ένα εννοιακό επίπεδο στο οποίο τα αντικείμενα εποπτεύονται, δηλ. παριστώνται ως όντα στον χώρο και στον χρόνο, και ένα μη-εννοιακό επίπεδο στο οποίο το υποκείμενο πάσχει -- το επίπεδο «του πολλαπλού της αίσθησης» -- του οποίου τα πρωτο-χωρικά, και πρωτο-χρονικά σχετιζόμενα στοιχεία (δηλ. τα *αισθήματα*) προκαλούν αυτές τις εποπτείες.

Θα πρέπει να τονίσουμε ότι δεν πρέπει να προσδοκούμε ότι θα *εντοπίσουμε* κάποιο «αισθητικά πολλαπλό» μέσω ενδοσκόπησης σύμφωνα με τον Καντ, το «πολλαπλό του αισθήματος» είναι κάτι που τίθεται θεωρητικά.

Ο Καντ δεν επιδίδεται σε φαινομενολογική περιγραφή, και οι εικόνες που παρουσιάζουμε εδώ δεν αποσκοπούν

να περιγράψουν τι παρατηρούμε ότι εκτυλίσσεται στο πεδίο της ενδοσκόπησης. Αυτό καθίσταται σαφές όταν στραφούμε στην επίσημη θεώρηση του Καντ για το τι είναι η ενδοσκόπηση, όταν εστιάσουμε δηλ. στη θεωρία του για την *εσωτερική αίσθηση*.

Ως τώρα, έχουμε αναφερθεί στις παραστάσεις χρονικών σχέσεων μεταξύ εξωτερικών συμβάντων, που περιλαμβάνουν δηλ. παραστάσεις αντικειμένων που υπάρχουν στον κόσμο. Ωστόσο, σύμφωνα με τον Καντ, η ίδια θεώρηση ισχύει και για τις παραστάσεις μας της χρονικής δομής των εσωτερικών συμβάντων, δηλ. για τις παραστάσεις που περιλαμβάνουν παραστάσεις των παραστάσεών μας. Ο Καντ υποστηρίζει ότι το γεγονός ότι έχουμε μια παράσταση δεν συνεπάγεται ότι έχουμε (αυτομάτως) επίγνωσή της ως παράσταση. Όπως ακριβώς πράγματα που είναι διακριτά από εμένα πρέπει να με θίγουν, παράγοντας ένα πολλαπλό αισθημάτων στο οποίο αποκρίνομαι με (εννοιακές) παραστάσεις χώρο-χρονικά σχετιζόμενων αντικειμένων, το πολλαπλό των εσωτερικών μου καταστάσεων θα πρέπει να με θίγει ώστε να παράγει ένα πολλαπλό στοιχείων στο οποίο αποκρίνομαι με μια (εννοιακή) παράσταση χρονικά σχετιζόμενων παραστάσεων (αντιλήψεων, νοήσεων, αναμνήσεων, κλπ.). Για τις παραστάσεις θα πρέπει, ας πούμε, να «δίνεται αναφορά στον νου» από μια ικανότητα εσωτερική αίσθησης, ανάλογης με το πώς «δίνεται αναφορά στον νου» από μια ικανότητα εξωτερικής αίσθησης:

«Στον άνθρωπο η συνείδηση αυτή απαιτεί την ύπαρξη εσωτερικής αντίληψης του πολλαπλού, που είναι από πριν δεδομένο στο υποκείμενο, και ο τρόπος με τον οποίο αυτό [το πολλαπλό] μάς είναι δοσμένο στο πνεύμα, δηλ. χωρίς το γνώρισμα της αυτενέργειας [δηλ. παθητικά] πρέπει, εξαιτίας ακριβώς αυτής τα διαφοράς, να ονομάζεται αισθητικότητα. Αν η δύναμη της αυτοσυνειδησίας έγκειται στο να ανιχνεύει (να αντιλαμβάνεται) ό,τι ενυπάρχει στο πνεύμα, τότε το πνεύμα πρέπει να πάσχει από τη δύναμη αυτή, και αυτός είναι ο μόνος τρόπος για να μπορέσει να γεννηθεί μια αυτό-εποπτεία.» (B68).

Σε πλήρη αντίθεση με τον Καρτέσιο, ο Καντ επιμένει ότι ένας άνθρωπος μπορεί να έχει επίγνωση μιας παράστασης (μιας νόησης) μόνο μέσω μιας *άλλης*, αριθμητικά διαφορετικής, παράστασης της παράστασης – μιας, θα λέγαμε, «μετά-παράστασης» (μετά-νόησης) – και η πρωταρχική παράσταση πρέπει να είναι υπεύθυνη για την μετά-παράσταση.

Ως εκ τούτου, η καντιανή θεώρηση της εσωτερικής αίσθησης συνδυάζει μια αντιχιουμιανή θέση με μια αντικαρτεσιανή θέση. Σε αντίθεση με τη χιουμιανή άποψη, η παράσταση μιας διαδοχής δεν μπορεί να είναι απλώς η διαδοχή παραστάσεων, αλλά περιλαμβάνει την ενεργητική μου απόκριση σε ένα αισθητικό πολλαπλό, και την παράσταση καταστάσεων πραγμάτων ως διαδοχικών μες τον χρόνο, χάρη στην *πρόσθεση* μιας παράστασης του χρόνου. Σε αντίθεση με την καρτεσιανή άποψη, οι νοητικές διεργασίες δεν είναι διαφανείς στον νου. Οι εσωτερικές καταστάσεις δεν εμφανίζονται *αυτοπροσώπως*, αλλά η συνείδηση ή η επίγνωση μιας παράστασης αναδύεται μόνο υπό τη μορφή μιας αριθμητικά διαφορετικής μετά-παράστασης. Οι δύο αυτές θέσεις συναντώνται στην «Διασάφηση» της καντιανής θεωρίας του χρόνου (A36-38/B53-5).

Η Διασάφηση εστιάζει σε μια αντίρρηση που εγείρεται αναφορικά με το καντιανό συμπέρασμα ότι ο χρόνος, όπως και ο χώρος, είναι υπερβατολογικά ιδεατός, μια αντίρρηση που «πρέπει φυσικά να υπάρχει και στο πνεύμα

κάθε αναγνώστη που είναι ασυνήθιστος σε αυτού του είδους τις θεωρήσεις. Αυτή εκφράζεται ως εξής: μεταβολές είναι κατιτί το πραγματικό (το αποδεικνύει η διαδοχή των παραστάσεών μας, ακόμα και όταν θα ήθελε κανένας να αρνηθεί όλα τα εξωτερικά φαινόμενα μαζί με τις μεταβολές τους), όμως μεταβολές είναι δυνατές μόνο εν χρόνω, άρα ο χρόνος είναι κατιτί πραγματικό» (A36-7/B53).

Η απόκριση του Καντ είναι αρχικά απρόσμενη: «Η απάντηση [σε αυτή την αντίρρηση] δεν παρουσιάζει καμιά δυσκολία. Δέχομαι το όλο επιχείρημα.» Όπως όμως, μπορεί να υποθέσει κανείς, προκύπτει τελικά ότι ο Καντ δέχεται το επιχείρημα με μια καντιανή παραλλαγή: «Ο χρόνος είναι αναντίρρητα κατιτί πραγματικό, δηλ. η πραγματική μορφή της εσωτερικής εποπτείας.» (A37/B53). Είναι αληθές ότι αναγκαία *παριστώ* τις δικές μου εσωτερικές καταστάσεις ως διαδοχικές εν χρόνω. Αυτό όμως απαιτεί ότι αποκρίνομαι ενεργά στο πολλαπλό των εσωτερικών μου καταστάσεων και τις παριστώ (εν αντιθέσει με ό,τι λέει ο Καρτέσιος) *σε μια διακριτή μετα-νόηση* ως διαδοχική εν χρόνω (εν αντιθέσει με ό,τι λέει ο Χιουμ) *προσθέτοντας μια παράσταση του χρόνου*.

«Μπορώ βέβαια να πω: οι παραστάσεις μου διαδέχονται η μια την άλλη. Τούτο όμως σημαίνει μόνο ότι έχουμε συνείδηση της χρονικής διαδοχής των, δηλ. σύμφωνα με τη μορφή της εσωτερικής αίσθησης. Άρα ο χρόνος δεν είναι κατιτί το καθ' εαυτό ούτε ένας προσδιορισμός που ενυπάρχει αντικειμενικά στα πράγματα» (A37 σημ/B54 σημ.)

Σύμφωνα με τον Καντ, ο λόγος που η αντίρρηση αυτή εγείρεται στον νου των αναγνωστών που δεν είναι εξοικειωμένοι με τη φιλοσοφία, δεν είναι δύσκολο να εντοπιστεί: «Δεν είχαν την ελπίδα ότι θα μπορούσαν να εκθέσουν με αποδεικτική βεβαιότητα την απόλυτη πραγματικότητα του χώρου, γιατί τους αντιστέκεται ο ιδεαλισμός, σύμφωνα με τον οποίο η πραγματικότητα εξωτερικών αντικειμένων δεν επιδέχεται καμιάν αυστηρή απόδειξη' αντίθετα, η πραγματικότητα του αντικειμένου της εσωτερικής μας αίσθησης (του εαυτού μου και της κατάστασής μου) μας είναι ολοφάνερη στη συνείδηση. Εκείνη [η πραγματικότητα του χώρου], ισχυρίζονται, μπορούσε να είναι καθαρά απατηλό φαινόμενο, ενώ αυτή εδώ [η πραγματικότητα του χρόνου] είναι κατά τη γνώμη τους κατιτί αδιάψευστα πραγματικό» (A38/B55)

Με άλλα λόγια, ο Καρτέσιος είχε (υποτίθεται) δείξει ότι μπορεί ίσως να μην υπάρχει *τίποτε απολύτως* μορφικά πραγματικό στον χώρο, δηλ. ότι η ύπαρξη μιας εκτατής υπόστασης μπορεί ίσως να είναι μια δαιμονική απάτη. Συνεπώς, ο χώρος (δηλ. η έκταση) μπορεί ίσως τελικά να είναι υπερβατολογικά ιδεατός, δηλ. να μην έχει καμιά ύπαρξη ανεξάρτητα από τις αισθητικές εποπτείες μας. Όμως οι δικές μου παραστάσεις (οι «νοήσεις» μου) για τις οποίες (όπως έδειξε και ο ίδιος ο Καρτέσιος) δεν μπορώ να απατώμαι, είναι διαδοχικές στον χρόνο. Εφόσον αυτές οι παραστάσεις (ως εσωτερικές καταστάσεις) έχουν μορφική ύπαρξη, ο χρόνος πρέπει επίσης να έχει μορφική ύπαρξη, δηλ. να υπάρχει ως ένας καθορισμός των πραγμάτων όπως είναι καθ' εαυτά, ανεξάρτητα από την αισθητική εποπτεία μας.

Εκείνο που λησμονούν όσοι προβάλλουν αυτή την αντίρρηση είναι ότι *τόσο* οι εξωτερικές *όσο* και οι εσωτερικές εμπειρίες αποτελούν περιπτώσεις όπου κατιτί εμφανίζεται κάπως *σε εμάς*, και ότι ένα τέτοιο συμβάν έχει πάντα δύο όψεις: «τη μία, όπου το αντικείμενο θεωρείται αυτό καθ' εαυτό (ανεξάρτητα από τον τρόπο που το εποπτεύει κανένας, μα που γι' αυτόν ακριβώς τον λόγο η φύση του παραμένει πάντα προβληματική). την άλλη,

όπου λαμβάνεται υπ' όψιν η μορφή της εποπτείας του αντικειμένου αυτού. Αυτή δεν πρέπει να αναζητείται σ' αυτό τούτο το αντικείμενο, αλλά στο υποκείμενο, στο οποίο φανερώνεται [το αντικείμενο], μολονότι, πραγματικά και κατ' αναγκαιότητα, [η μορφή αυτή] ανήκει στο φαινόμενο του αντικειμένου αυτού.» (A38/B55).

Η παρατήρηση ότι «κατ' ανάγκη παριστώ τις εσωτερικές καταστάσεις μου ως διαδοχικές στον χρόνο» γίνεται από την δεύτερη οπτική, αλλά δεν νομιμοποιούμαι να συνάγω από αυτό ότι οι καταστάσεις αυτές όπως είναι καθ' εαυτές είναι διαδοχικές στον χρόνο. Ο εποπτεία μας είναι αισθητική, όχι νοητική, και συνεπώς οι εσωτερικές μου καταστάσεις μού δίνονται στην εμπειρία μόνο εφόσον πάσχω από αυτές.

«Αλλά αν μπορούσα να εποπτεύσω εγώ ο ίδιος τον εαυτό μου ή αν ένα άλλο ον μπορούσε να εποπτεύσει εμένα χωρίς τον περιοριστικό ότι της αισθητικότητας, τότε αυτοί ακριβώς οι ίδιοι προσδιορισμοί, που εμείς τώρα νοούμε ως μεταβολές, θα μας έδιναν μια γνώση μέσα στην οποία δεν θα βρισκόταν καν η παράσταση του χρόνου, επομένως ούτε και της μεταβολής. Έτσι η εμπειρική πραγματικότητά του παραμένει ο όρος όλων των εμπειριών μας. Ύστερα από τα παραπάνω η απόλυτη πραγματικότητα είναι το μόνο που δεν μπορεί να του αναγνωριστεί. [Ο χρόνος] δεν είναι τίποτε άλλο παρά η μορφή της εσωτερικής μας εποπτείας. Άμα του αφαιρέσουμε το γνώρισμα του ιδιαίτερου όρου της αισθητικότητας μας, τότε εξαφανίζεται και η έννοια του χρόνου και δεν ενυπάρχει στα αντικείμενα τα ίδια παρά μονάχα στο υποκείμενο που τα εποπτεύει.» (A37-8/B54).

***

Όπως κατανοούσε πολύ καλά και ο ίδιος ο Καντ, ο ισχυρισμός ότι ο χωρικός και χρονικός χαρακτήρας της εμπειρίας μας είναι κάτι που κατά κάποιο τρόπο εξαρτάται από *εμάς* ακούγεται καταρχήν απίθανος. Είχε ως εκ τούτου την έγνοια να αποκρούσει διάφορες δυνατές παρανοήσεις της θέσης του:

«Όταν λέω ότι τόσο η εποπτεία των εξωτερικών αντικειμένων όσο και η αυτοεποπτεία του πνεύματος παριστά καθεμιά στον χώρο και στον χρόνο το αντικείμενό της, κατά τον τρόπο που αυτό επενεργεί στις αισθήσεις μας, δηλ. όπως αυτό φαίνεται, τότε αυτό δεν σημαίνει ότι τα αντικείμενα αυτά αποτελούν μονάχα κάτι το απλά φαινομενικό [απατηλό]». (B69).

Ο Καντ φαντάζεται εδώ έναν αντίπαλο που πιστεύει ότι η μόνη εναλλακτική στο να είναι ο χώρος και ο χρόνος *υπερβατολογικά* πραγματικοί (στο να έχουν μορφική πραγματικότητα) είναι το να είναι *απατηλοί*. Ο Καντ, όμως, εργάζεται με ένα πλουσιότερο σύνολο διακρίσεων, με το οποίο διαχωρίζει την υπερβατολογική ιδεατότητα από την εμπειρική απατηλότητα. Η καντιανή διάκριση μεταξύ πραγμάτων καθ' εαυτών και φαινομένων δεν πρέπει να συγχέεται με την διάκριση μεταξύ αξιόπιστων και απατηλών εμπειριών – η διάκριση αυτή υπάγεται εντός του πεδίου των «φαινομένων», δηλαδή, εντός του πεδίου των εμπειρικών μας επαφών με εμπειρικά πραγματικά αντικείμενα στη φύση.

«Έτσι δεν εννοώ ότι τα φυσικά σώματα φαίνονται μονάχα να υπάρχουν έξω από μένα, ή ότι η ψυχή μου φαίνεται μονάχα να δίδεται στην αυτοσυνείδησή μου, όταν υποστηρίζω ότι η ποιότητα του χώρου και του χρόνου, ως όρος υπάρξεως σύμφωνα με τον οποίο θέτω ως υπάρχοντα και τα δύο αυτά, ενυπάρχει στον τρόπο της εποπτείας μου και όχι στα αντικείμενα καθ' εαυτά. Θα ήταν λάθος δικό μου αν δεν έκανα διάκριση μεταξύ στην απατηλή όψη (illusion / Schein) και στο φαινόμενο (appearance / Erscheinung)» (B69-B70).

Υπάρχει βεβαίως ο πειρασμός να ερμηνεύσουμε τον Υπερβατολογικό Ιδεαλισμό του Καντ ως ένα αφήγημα για δύο κόσμους: έναν γνώσιμο κόσμο «φαινομένων», δηλ. τον κόσμο των φυσικών φαινομένων που συναντάμε στην εμπειρία μας, και έναν κρυμμένο μη γνώσιμο κόσμο «πράγματων καθ' εαυτών» - η ερμηνεία αυτή όμως είναι εσφαλμένη. Η αντιδιαστολή που προτείνει ο Καντ είναι θεμελιωδώς επιστημολογική – πρόκειται για την αντιδιαστολή ανάμεσα στον κόσμο όπως εμείς τον βιώνουμε αναγκαία (τα πράγματα όπως είναι για εμάς), και στον ίδιο κόσμο θεωρούμενο ξεχωριστά από τις συνθήκες της δικής μας δυνατής εμπειρίας, όπως ίσως βιώνεται, ας πούμε, από τον Θεό (τα πράγματα όπως είναι καθ' εαυτά). Η κρίσιμη συνέπεια της καντιανής θεώρησης είναι ότι τα πράγματα όπως είναι για εμάς και τα πράγματα όπως είναι καθ' εαυτά είναι τα ίδια πράγματα.

Εκείνο που τονίζει ο Καντ αποκαλώντας τα πράγματα «φαινόμενα» σχετίζεται με εκείνο που τονίζουμε στις μέρες μας δηλώνοντας ότι «δεν υπάρχει τίποτε δεδομένο», ή ότι «όλοι οι όροι μιας γλώσσας είναι θεωρητικά φορτισμένοι», ή ότι «σε κάθε μας αντίληψη αντιλαμβανόμαστε κάτι ως κάτι». Εκείνο που κατανόησε ο Καντ ήταν ότι η μορφική πραγματικότητα δεν είναι κατά κάποιο τρόπο «αυτό-φανερώμενη», ή «αυτό-διανοιγόμενη» -- [δεν φανερώνεται ούτε διανοίγεται ως είναι αυτή η ίδια, ανεξάρτητα από την εμπειρία μας]. Είναι προσβάσιμη σε εμάς μόνο μέσω των εμπειριών μας, και συνεπώς, μέσω εντέλει του δικού μας τρόπου εξωτερικής και εσωτερικής εποπτείας.

«Ο τρόπος αυτός ονομάζεται αισθητικός για τον λόγο ότι δεν είναι πρωταρχικός (original / ursprünglich), τέτοιος δηλ. που με αυτόν να μας δίνεται [άμεσα] η ύπαρξη η ίδια του αντικειμένου της εποπτείας (τρόπος, που, όσο είναι δυνατόν να εννοήσουμε, μπορεί να προσιδιάζει μόνο στο υπέρτατο ον), αλλά εξαρτάται από την ύπαρξη του αντικειμένου, και που κατά συνέπεια είναι τότε μόνο δυνατός, όταν η παραστατική ικανότητα του υποκειμένου πάσχει από αυτό [το αντικείμενο].» (B72)

Μια «πρωταρχική» (original) εποπτεία, με τον τρόπο που την εννοεί εδώ ο Καντ, θα ήταν μια γενεσιουργός (originating) εποπτεία, μια δύναμη, δηλ., που δημιουργεί υπαρκτά αντικείμενα με το να έχει ενικές παραστάσεις τους. Στον βαθμό που μπορούμε να εννοήσουμε τι σημαίνει μια τέτοια εποπτεία, παρατηρεί ο Καντ, μόνο το «πρωταρχικό ον» (original being / Urwesen), δηλ. ο Θεός, θα μπορούσε να είχε μια τέτοια δύναμη. Εμείς οι άνθρωποι, κατ' αντιδιαστολή, μπορούμε να εποπτεύουμε μόνο πράγματα τα οποία ήδη υπάρχουν, ανεξάρτητα από το ότι τα παριστούμε, και μάλιστα μόνο εφόσον πάσχουμε από αυτά. Κατά συνέπεια, «τα πράγματα, που εποπτεύουμε, δεν είναι αυτά καθ' εαυτά τέτοια όπως εμείς τα εποπτεύουμε ούτε οι σχέσεις τους έχουν αυτές καθαυτές τέτοια ποιοτική σύσταση όπως αυτή που φαίνεται σε μας και ότι, άμα αφαιρέσουμε το υποκειμενικό μας ή έστω μονάχα την υποκειμενική φύση των αισθήσεών μας γενικά, τότε θα εξαφανίζονταν και η όλη

ποιοτική σύσταση, οι κάθε είδους σχέσεις των αντικειμένων στον χώρο και στον χρόνο και μάλιστα ο ίδιος ο χώρος και ο χρόνος... Το πώς μπορεί να έχουν τα αντικείμενα καθ' εαυτά και χωριστά από την όλη δεκτικότητα της αισθητικότητάς μας, αυτό παραμένει ολωσδιόλου άγνωστο σε μας. Δεν γνωρίζουμε τίποτε άλλο εκτός από τον δικό μας τρόπο [κατ' αίσθηση] αντίληψης των αντικειμένων – τρόπο που προσιδιάζει σε μας και που δεν χρειάζεται να τον έχει κατ' αναγκαιότητα και κάθε ον, και είναι αναγκαίος για όλους τους ανθρώπους.» (A42/B59)

Ας προσέξουμε ότι σε αυτό απόσπασμα ο Καντ αναφέρεται ρητά σε σχέσεις μεταξύ των πραγμάτων όπως είναι καθ' εαυτά. Με άλλα λόγια, όταν ο Καντ αρνείται ότι τα πράγματα αυτά καθ' εαυτά είναι χωρικά ή χρονικά, δεν υπονοεί ότι είναι *σημειακά* ή *στατικά*, διότι ακόμη και αυτές οι έννοιες έχουν νόημα μόνο όταν αναφέρονται χωροχρονικά πράγματα. Αντιθέτως, η μορφική πραγματικότητα θα πρέπει να θεωρηθεί ως δομημένη και δυναμική κατά κάποιον *ανάλογο* τρόπο με τον χωροχρονικό χαρακτήρα των αντικειμένων των οποίων έχουμε εμπειρία. Τα μορφικώς πραγματικά πρόσωπα, λόγου χάριν, μπορεί ίσως σαν μην είναι χρονικά, αλλά είναι παρ' όλα αυτά, *ενεργητικά*.

Όπως έχουμε δει, ο Καντ δηλώνει (A37/B54) ότι αν (πράγμα αδύνατο) η εμπειρία μας δεν υπόκειτο στους όρους της αισθητής εποπτείας, τότε ούτε τα αντικείμενα του κόσμου ούτε οι δικές μας εσωτερικές κατάσχεις θα εμφανίζονταν σε εμάς ως να υπόκεινται σε μεταβολές στον χρόνο. Η ίδια περίπτωση σκέψη εμφανίζεται και αργότερα στο κείμενο, στην Β εκδοχή της Υπερβατολογικής Παραγωγής:

«Αν υποθέσουμε λ.χ. ένα αντικείμενο μη κατ' αίσθηση εποπτείας ως δεδομένο, τότε μπορούμε ασφαλώς να σχηματίσουμε την παράστασή του μέσω όλων εκείνων των κατηγορημάτων, τα οποία αποτελούν ήδη προϋπόθεση [για αυτό], ότι δηλ. δεν αποδίδεται σε αυτό τίποτε που να ανήκει στην κατ' αίσθηση εποπτεία: ότι δεν είναι εκτατό, ή είναι εν χώρω, ότι η διάρκειά του δεν είναι χρόνος, ότι δεν συναντάμε σε αυτό καμιάν αλλοίωση (αποτέλεσμα των προσδιορισμών του εν χρόνω είναι) κλπ. Αλλά αυτό δεν αποτελεί γνήσια γνώση ... (B149).

Εκείνο που έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον στο παραπάνω απόσπασμα είναι η αναφορά του Καντ σε μια «διάρκεια» που «δεν είναι εν χρόνω». Η πλήρης εκδοχή της καντιανής θεώρησης της χρονικής εμπειρίας περιέχει τρεις δομές:

(α) παριστάμενες χρονικές σχέσεις μεταξύ εποπτευόμενων καταστάσεων πραγμάτων

(β) πρωτο-χρονικές σχέσεις μεταξύ συνπαρόντων αισθημάτων

(γ) την διαδοχικότητα των παραστάσεων στην μορφική πραγματικότητα

Μπορούμε, παρομοίως, να διακρίνουμε τρεις δομές στην πλήρη εκδοχή της καντιανής θεώρησης της χωρικής εμπειρίας:

(α) παριστάμενες χωρικές σχέσεις μεταξύ εποπτευόμενων αντικειμένων

(β) πρωτο-χωρικές σχέσεις μεταξύ συνπαρόντων αισθημάτων

(γ) την διάθεση των πραγμάτων στην μορφική πραγματικότητα

Η θέση του υπερβατολογικού ιδεαλισμού είναι ότι οι μόνες δομές που έχουμε, οι μόνες που είναι διαθέσιμες για εμάς στην εμπειρία, είναι οι σχέσεις που αναφέρονται στην κατηγορία (α). Οι σχέσεις που υπάγονται στις κατηγορίες (β) και (γ) είναι σχέσεις μεταξύ των πραγμάτων ως είναι καθ' εαυτά, και αναγκαία κανένα δυνατό αντικείμενο της εμπειρίας μας, και συνεπώς --δεδομένης της καντιανής θεωρίας της γνωσιακής νόησης – δεν είναι κυριολεκτικά γνώσιμες από εμάς. Δεν μπορούμε, δηλ., να έχουμε «επιστημονική» γνώση τους, το είδος της γνώσης που έχουμε για τον φυσικό κόσμο. Κάθε προσπάθεια να προσδιορίσουμε κυριολεκτικά και επακριβώς τα αντικείμενα ανεξάρτητα από τους δικούς μας τρόπους αισθητικής εποπτείας, π.χ., όπως δίνονται σε μια «μη αισθητή» εποπτεία, καταλήγει σε μια *αποφατική οδό* (via negativa). Οι μόνες υποθέσεις που μπορούμε να διατυπώσουμε για μια τέτοιου είδους εποπτεία αφορούν το τι *δεν είναι* (B149).

Ωστόσο όλα αυτά συμβαδίζουν με την άποψη ότι μπορούμε να έχουμε μια διαφορετικού είδους ιδέα για τα πράγματα όπως είναι καθ' εαυτά, μια *αναλογική* ιδέα που ο Καντ, σε συμφωνία με μεσαιωνικούς φιλοσόφους, δέχεται ότι μπορούμε να έχουμε αναφορικά με το πώς εποπτεύει τα πράγματα ο Θεός. *Μπορούμε άραγε να υποθέσουμε «έναν μοναδικό παντοδύναμο δημιουργό του κόσμου;»*

«Χωρίς αμφιβολία... Όμως, μήπως τότε επεκτείνουμε τη γνωσιακή νόησή μας πέραν του πεδίου της δυνατής εμπειρίας; Καθ' ουδένα τρόπο. Διότι έχουμε απλώς προϋποθέσει Κατιτί, του οποίου δεν έχουμε απολύτως καμία έννοια του τι είναι αυτό καθ' εαυτό...., έχουμε νοήσει αυτό το ον, το οποίο είναι άγνωστο σε μας, μόνο σε συμφωνία με την αναλογία προς μια διάνοια (μια εμπειρική έννοια)... (A697/8/B725-6).

Παρομοίως, λοιπόν, μπορούμε να νοήσουμε της σχέσεις μεταξύ αισθημάτων, τύπου (β) και τις σχέσεις μεταξύ πραγμάτων όπως είναι καθ' εαυτά, τύπου (γ) σε συμφωνία με την αναλογία με τις χωρικές και χρονικές σχέσεις μεταξύ πραγμάτων των οποίων έχουμε εμπειρία, δηλ. με τις αισθητές μορφές της εμπειρικής εποπτείας.

Είναι σίγουρα δύσκολο να αποκτήσουμε μια σαφή αίσθηση του τι περίπου σημαίνει η θέση ότι ο χώρος και, ιδίως, ο χρόνος, είναι μόνο εμπειρικά πραγματικοί, αλλά υπερβατολογικά ιδεατοί. Μια τεχνική που αρκετοί μελετητές του Καντ έχουν βρει χρήσιμη είναι να κατασκευάσουν ένα μοντέλο της (φιλοσοφικο-θεωρητικής) σχέσης μεταξύ προ-εννοιακών χρονικών και εννοιακών χρονικών σχέσεων εντός του πεδίου των φαινομένων, εφαρμόζοντας δηλ. στο πεδίο των φαινομένων την εμπειρική διάκριση μεταξύ αξιόπιστης και απατηλής χρονικής τάξης. Έτσι προκύπτει η ακόλουθη περιγραφή της χρονικής ψευδαίσθησης.

Η περιγραφή ξεκινά με το λεγόμενο «φ-φαινόμενο», μια ψευδαίσθηση φαινομενικής κίνησης. Όταν δύο κόκκινα φώτα (αριστερά και δεξιά), τοποθετημένα στο ίδιο ύψος αλλά σε κατάλληλη απόσταση μεταξύ τους, αναβοσβήνουν εναλλακτικά ανά ορισμένα διαστήματα σε έναν σκοτεινό θάλαμο, ο παρατηρητής έχει την εμπειρία ενός κόκκινο φωτός που κινείται ακατάπαυστα πίσω μπρος. Ο νους, θα λέγαμε, «πληρού» τα χωρικά και χρονικά κενά μεταξύ των πραγματικών φωτισμών.

Ο φιλόσοφος Νέλσον Γκούντμαν ήταν ο πρώτος που αναρωτήθηκε τι θα συνέβαινε αν διατηρούσαμε ως έχουν τις αποστάσεις και τα διαστήματα, αλλά τοποθετούσαμε ένα κόκκινο φως αριστερά και ένα πράσινο φως δεξιά. Η απάντηση ήταν απρόσμενη. Η εμπειρία των παρατηρητών ήταν ότι ένα φως σε συνεχή ταλαντευόμενη κίνηση άλλαζε χρώμα καταμεσής των αριστερών και δεξιών οριακών του θέσεων. Αυτό είναι το επονομαζόμενο φαινόμενο του «χρώματος φ».

Σκεφτείτε τώρα την συνειδητή εμπειρία ενός παρατηρητή κατά της διάρκειας του διαστήματος t_1-t_2 ως ένα είδος ταινίας, που αποτελείται από πολλά σύντομα ‘καρέ’, και φανταστείτε μια μεγέθυνση του πώς πρέπει να είναι αυτή η ταινία στην άμεση περιοχή της βιωμένης αλλαγής χρώματος. Μια σειρά από καρέ – Α, Β – που παριστούν το κόκκινο φως ακολουθούνται απευθείας από μια σειρά καρέ -Γ, Δ- που παριστούν το πράσινο φως. Εφόσον τα καρέ Γ, Δ βιώνονται ότι εμφανίζονται *πριν* το κινούμενο φως φθάσει τη δεξιότερη τοποθεσία του – η οποία παρίσταται, ας υποθέσουμε, από το καρέ Ε – βιώνονται ότι συμβαίνουν κατά τη διάρκεια του διαστήματος όπου *στην πραγματικότητα* το κόκκινο φως είναι αναμμένο και το πράσινο φως είναι σβηστό.

Όμως είναι προφανές ότι τα καρέ Γ και Δ δεν θα μπορούσαν να είχαν δημιουργηθεί πριν το κόκκινο φως είχε σβήσει και το πράσινο φως ανάψει. Με άλλα λόγια, η εμπειρία που παρίσταται στο καρέ Ε στην πραγματικότητα συνέβη *πριν* τη δημιουργία των καρέ Γ και Δ και τη «εισδοχή» τους στη βιωμένη ταινία. Η (υποκειμενική, συνειδητή) *βιωμένη* χρονική τάξη των συμβάντων είναι κατά συνέπεια διαφορετική από την (αιτιακή, αντικειμενική) χρονική τάξη των *εμπειριών*. Το «χρώμα φ» είναι μια χρονική ψευδαισθήση.

Ας τονισθεί ότι τα ανωτέρω συνιστούν απλώς ένα μοντέλο. Ο Καντ δεν ισχυρίζεται ότι η χρονική και χωρική εμπειρία ως τέτοια είναι απατηλή, ότι, δηλ., τα αντικείμενα που βιώνονται ως όντα στον χώρο και στον χρόνο απλώς *δείχνουν φαινομενικά* να είναι στον χώρο και στον χρόνο. Η θέση του είναι μόνο ότι ο χώρος και χρόνος δεν ταυτίζονται με τις (άγνωστες και μη γνώσιμες) δομές των πραγμάτων όπως είναι καθ’ εαυτά από τα οποία *πάσχουμε* με τρόπο που εγείρει αισθήματα στα οποία *αποκρινόμαστε* με το να εποπτεύουμε πράγματα στον χώρο και στον χρόνο.

Έχει δίκιο ο Καντ σε ό,τι υποστηρίζει για τον χώρο και τον χρόνο;

Ο καντιανός ισχυρισμός ότι ο χώρος και ο χρόνος είναι υπερβατολογικώς ιδεατοί ίσως να φανεί λιγότερο παράξενος όταν συλλογιστούμε με ποιον ακριβώς τρόπο είναι χωρικά και χρονικά δομημένος ο κόσμος του οποίου έχουμε εμπειρία. Για να το θέσουμε απλά, βιώνουμε τον κόσμο *προοπτικά*, από μια χωρο-χρονική *οπτική γωνία*. Ο χώρος του οποίου εμείς έχουμε *εμπειρία* δομείται με βάση τη διάκριση αριστερά και δεξιά, άνω και κάτω, υπεράνω ή υποκάτω, εμπρός από ή πίσω από, και ο χρόνος του οποίου εμείς έχουμε εμπειρία έχει μια κατεύθυνση και δομείται με όρους του παρελθόντος, του παρόντος και του μέλλοντος. Αντιθέτως, ο «χώρος» και ο «χρόνος» που τίθενται από τη σύγχρονη μαθηματική φυσική δεν χρησιμοποιεί τέτοιες προοπτικές αντιθέσεις.

Μάλλον δεν είναι τυχαίο ότι οι χωρικές και χρονικές μορφές της αισθητικότητάς μας έχουν αυτού του είδους τον «εγωκεντρικό», προοπτικό χαρακτήρα – ο οποίος όπως λέμε στη φιλοσοφία, εκφράζεται με συναφείς «ενδείκτες» *indexicals* [όπως το ‘εδώ’, ‘εκεί’, ‘τώρα’, ‘πριν’, κλπ.] Για να το κατανοήσουμε αυτό, είναι απαραίτητο να επιστρέψουμε για λίγο στο θέμα του ενός-έναντι-των *πολλών* και στο ότι *είμαστε* όντα που χρησιμοποιούν έννοιες.

Ο ίδιος ο Καντ τονίζει ότι η πιο θεμελιώδης μορφή κρίσης, είτε εκφράζεται στη σκέψη είτε στην ομιλία, περιέχει την υπαγωγή ενός ατομικού στοιχείου σε μία γενική έννοια. Κάθε γενική έννοια αντιδιαστέλλεται με τα *πολλά* που συγκροτούν τις (πραγματικές ή δυνατές) πραγματώσεις του, με στοιχεία, δηλ., που υπάγονται ή θα μπορούσαν να υπαχθούν σε αυτή την έννοια, και ως εκ τούτου *εκ των πραγμάτων* κάθε εφαρμογή μιας τέτοιας έννοιας προϋποθέτει την ιδέα μια τέτοιας πληθώρας πραγματώσεων. Μια γενική έννοια είναι ουσιαστικά μια αρχή ενότητας για τις πραγματώσεις της και, κατά μείζονα λόγο, δεν μπορεί να είναι επίσης το θεμέλιο της πληθώρας ή της πολλαπλότητάς τους. Η χρήση μας γενικών εννοιών στις κρίσεις που σχηματίζουμε δεν δημιουργεί την ιδέα μιας (πραγματικής ή δυνατής) πληθώρας τέτοιων πραγματώσεων, αλλά προϋποθέτει μάλλον κάποια διακριτή «προ-εννοιακή» αρχή πολλαπλότητας. Τούτο σημαίνει, όμως, ότι οι γενικές έννοιες δεν εξατομικεύουν, δηλ. ότι είναι δυνατόν για διακριτά άτομα να υπάγονται σε όλες και μόνο τις ίδιες γενικές έννοιες.

(E) Θα μπορούσαν να υπάρχουν πράγματα, α και β , τέτοια ώστε $\alpha \neq \beta$, και (παρ’ όλα αυτά), για κάθε γενική έννοια E, το α υπάγεται στην E αν και μόνο αν το β υπάγεται στην E.

Από την άλλη πλευρά, είναι ασφαλώς εύλογο να ισχυριστούμε ότι διακριτά ατομικά πράγματα δεν μπορούν απλώς να διαφέρουν (τελεία και παύλα), αλλά θα πρέπει απαραίτητα να διαφέρουν *ως προς κάποια άποψη*. Η σκέψη αυτή εκφράζεται άριστα στην αρχή του Λάμπνιτς για «την ταυτότητα των μη διακρίσιμων»: Αν κάθε ιδιότητα του πράγματος που δηλώνεται με το « α » είναι επίσης ιδιότητα του πράγματος που δηλώνεται με το « β », και αντιστρόφως, τότε το « α » και το « β » δηλώνουν ένα και το αυτό πράγμα, δηλ. $\alpha = \beta$.

(Λ) Αναγκαία, αν κάθε ιδιότητα του α είναι ιδιότητα του β , και αντιστρόφως, τότε $\alpha = \beta$. (Ισοδύναμα, αν $\alpha \neq \beta$), τότε είτε α είτε το β έχει κάποια ιδιότητα την οποία δεν έχει το άλλο).

Αν συνθέσουμε, ωστόσο, τις δύο αρχές, (E) και (Λ), μπορούμε να δούμε ότι όσον αφορά το εκάστοτε ατομικό πράγμα θα πρέπει να υπάρχει κάποια διαφορά μεταξύ τού να *έχει μια ιδιότητα*, και του να *υπάγεται σε μια γενική έννοια* διότι αν προσθέσουμε την αρχή:

(I) Για κάθε ιδιότητα, I, υπάρχει μια γενική έννοια, E, τέτοια ώστε κάθε πράγμα, χ , έχει την ιδιότητα I αν και μόνο αν υπάγεται στην έννοια E, και αντιστρόφως

προκύπτει μια λογικά ασυνεπής τριάδα – δηλ. οι τρεις αρχές (E), (Λ), και (I), μαζί, συνεπάγονται μια αντίφαση. Άρα, αν αποδεχθούμε τις αρχές (E) και (Λ) – όπως φαίνεται εύλογο, θα πρέπει να απορρίψουμε την αρχή (I). Η αλήθεια είναι πως αν και οι γενικές έννοιες δεν εξατομικεύουν τα πράγματα που υπάγονται σε αυτές --(E)--, είναι αρκετά σαφές τι είναι εκείνο το οποίο *θα πρέπει να τα εξατομικεύει: ο χώρος και ο χρόνος*. Ένα άτομο διακρίνεται τελικά από όλα τα άλλα (πραγματικά ή δυνατά) άτομα *χάρη στην μοναδική χωροχρονική τοποθεσία του*. Με άλλα λόγια, οι πιο βασικές ιδιότητες ως προς τις οποίες διαφέρουν μεταξύ τους διακριτά άτομα --(Λ)-- είναι οι *χωρικές και χρονικές ιδιότητες*. Έπεται ότι κάποιες χωρικές και χρονικές ιδιότητες δεν πρέπει να αντιστοιχούν σε γενικές έννοιες. Τότε τι θα μπορούσαν να είναι;

Στο σημείο αυτό θα ήταν γόνιμο να φανταστούμε ότι ο κόσμος ίσως είναι εξολοκλήρου χωρικά συμμετρικός – ο Στρώσον (P.F. Strawson) μας προσφέρει την εικόνα ενός σύμπαντος «σαν σκακιέρα» -- και χρονικά επαναληπτικός – ο Νίτσε μας προσφέρει την ιδέα της «αιώνιας επανάληψης».

Σε αυτή την περίπτωση πώς θα μπορούσα να εξατομικεύσω μοναδικά την κούπα καφέ που είναι πάνω στο γραφείο μου; Είναι σαφές ότι οποιαδήποτε περιγραφή της κούπας διατυπωμένη πλήρως με όρους γενικών εννοιών, περιλαμβανομένων γενικών χωρικών και χρονικών εννοιών, δεν θα επαρκούσε. Αν το σύμπαν τυγχάνει να είναι εξολοκλήρου χωρικά συμμετρικό, δεν θα καν διαθέσιμη η περιγραφή «*η μία και μοναδική λευκή κυλινδρική πήλινη κούπα που βρίσκεται πάνω σε μια ξύλινη επιφάνεια εννέα εκατοστόμετρα από ένα φορητό υπολογιστή και τρία εκατοστόμετρα από έναν εκτυπωτή*», εφόσον θα υπάρχουν *τουλάχιστον δύο* τέτοια πράγματα που θα ικανοποιούν αυτή την περιγραφή. Ούτε μπορούμε να καταφύγουμε στην πρόταση: «*η μία και μοναδική κούπα από την οποία, το πρωί της Πέμπτης, ένας φιλόσοφος ήπια μια γουλιά καφέ πριν πληκτρολογήσει τη λέξη ‘εκτυπωτή’*», εφόσον, αν το σύμπαν τυγχάνει να είναι εξολοκλήρου χρονικά επαναληπτικό, ένας άπειρος αριθμός διακριτών συμβάντων θα ικανοποιεί αυτή την περιγραφή. Υπάρχει άραγε κάποια εναλλακτική;

Ασφαλώς και υπάρχει. Είτε το σύμπαν τυγχάνει να είναι συμμετρικό και επαναληπτικό, είτε όχι, μπορώ πάντα να εξατομικεύσω μοναδικά την κούπα καφέ που είναι πάνω στο γραφείο μου *καταδεικτικά*, δηλ. μέσω ενός ευθέως προσδιορισμού της θέσης της *χρησιμοποιώντας ενδείκτες*. Είναι *αυτή η κούπα εδώ πέρα, εμπρός και λίγο στα δεξιά μου*.

Ακόμη κι αν ο κόσμος τυγχάνει να είναι χωρικά εντελώς συμμετρικός και χρονικά εντελώς επαναληπτικός, ένα γνωσιακό υποκείμενο θα μπορούσε να αποκτήσει μια βάση πάνω στην οποία θα μπορούσε να διαφοροποιήσει δύο περιγραφικώς ταυτόσημα χωροχρονικά πράγματα (δηλ. δύο πράγματα που υπάγονται σε όλες ακριβώς τις ίδιες γενικές έννοιες) παριστώντας τα στις *ενδεικτικές (προοπτικές) σχέσεις τους προς το υποκείμενο, σε σχέση δηλαδή με το δικό του εδώ και τώρα (και μόνο χάρη σε αυτό)*. Εν ολίγοις, οι ενδεικτικές ιδιότητες *το να είναι κάτι εδώ και να συμβαίνει τώρα* είναι οι χωρικές και χρονικές ιδιότητες που αναζητούσαμε, οι ιδιότητες που δεν αντιστοιχούν σε γενικές έννοιες.

Η θέση της υπερβατικής ιδεατότητας του χώρου και του χρόνου είναι η θέση ότι, στο μέτρο που ο χώρος και ο χρόνος μπορούν να λειτουργούν ως ασφαλείς αρχές εξατομίκευσης, τέτοιες ενδεικτικές χωρικές και χρονικές ιδιότητες, ή, ισοδύναμα, το 'εγωκεντρικό' και προοπτικό σύστημα της χωρικής και χρονικής παράστασης, είναι βασικό ή θεμελιώδες. Αυτό δεν σημαίνει ότι δεν μπορούμε να κάνουμε χρήση αμιγώς τυπικών παραστάσεων του «χώρου» και του «χρόνου» όπως κάνει η σύγχρονη μαθηματική φυσική. Σημαίνει όμως ότι μπορούμε να το κάνουμε αυτό μόνο αφαιρώντας κάτι ουσιώδες από τον χώρο και τον χρόνο.

Ένας *δίχως ενδείκτες* «χώρος» και «χρόνος» μπορεί να *εξατομικεύσει* πράγματα μόνο αν του *αποδοθούν συντεταγμένες*. Για να γίνει όμως κάτι τέτοιο, πρέπει να είναι δυνατόν να οριστεί ένα *εναρκτήριο σημείο* για το σύστημα των συντεταγμένων και, εφόσον ένας τέτοιος «χώρος» ή «χρόνος» θα είναι αιτιακά αδρανής και συνεπώς αδύνατον να γίνουν από μόνος του ανεξάρτητα αντιληπτός, η δυνατότητα του να οριστεί ένα τέτοιο εναρκτήριο σημείο θα εξαρτάται από την δυνατότητα του να επιλεγεί κάποιο πράγμα εντός αυτού του «χώρου» και «χρόνου». Η απόδοση συντεταγμένων σε ένα «χώρο» και «χρόνο» *δίχως ενδείκτες*, προϋποθέτει την δυνατότητα εξατομικευτικών «χωροχρονικών» πραγμάτων, και άρα προϋποθέτει τις μόνες αρχές που έχουμε για να εξατομικεύουμε πράγματα, δηλαδή το *με ενδείκτες* και *προοπτικό* χώρο και χρόνο της εμπειρίας μας.

Είναι ίσως απροσδόκητο, αλλά όταν ερμηνευθεί ορθά η καντιανή θεώρηση, φαίνεται ότι υπάρχουν πολύ καλοί λόγοι για να συμπεράνουμε ότι ο Καντ έχει πράγματι δίκιο στα όσα υποστηρίζει για την υπερβατολογική ιδεατότητα του χώρου και του χρόνου. Ωστόσο, δεν έχουμε διόλου εξαντλήσει την εξέταση όλων όσων συνεπάγεται η καντιανή θέση του υπερβατολογικού ιδεαλισμού. Η θέση αυτή θα συνεχίσει να παίζει κεντρικό ρόλο καθώς μεταβαίνουμε από την Υπερβατολογική Αισθητική στην Υπερβατολογική Αναλυτική, και το σημείο εστίασης μετακινείται από την καντιανή θεώρηση της αισθητικότητας στην καντιανή ανάλυση της διάνοιας.